

SLAKKEN EN DE TOREN VAN BABEL

door

J.A.J.H. Nienhuis

Wie naast spiralen bij slakken ook kan genieten van bouwwerken in spiraalvorm of afbeeldingen daarvan, neme het boekwerkje: Drieduizend jaar toren van Babel. De waanzin ten top, ter hand. Velen zullen wel de schilderijen van Pieter Bruegel de Oude waarop de toren van Babel staat afgebeeld kennen en de spiraalvormige minaret van de moskee van Samarra: al Malawya. Dat er historische verbanden bestaan tussen de spiralen is minder bekend. Over de aspecten van het boekje die zich bezighouden met deze spiralen wil ik nader verslag doen.

Uitgangspunt is de ziggurat of tempeltoren: een immens bouwsel van steeds kleiner wordende terrassen met daar boven op een tempel. De ziggurat was onderdeel van een groter complex van gebouwen voor godsdienstig-rituele praktijken. In het vierde millenium vóór Christus begonnen de Sumeriërs in Mesopotamië, het gebied rondom de Eufraat en de Tigris met zulke bouwsels. Over de redenen voor een dergelijke megalomane bouw bestaat geen zekerheid. Genoemd worden de herkomst van de Sumeriërs uit noordelijke bergachtige streken die wederom hoogten bij zich in de buurt wilden, het bouwen van nieuwe tempels op teloorgegangene oude tempels, de rivaliteit tussen de verschillende Sumerische steden die tot steeds grotere en hogere tempelcomplexen leidde en een traditie waarbij de tempels steeds weer werden stukgemaakt vanuit het religieuze idee van een natuurlijke kringloop waar bloei en afbraak elkaar afwisselen.

Een ziggurat bestaat uit ongebakken leem met een omhulsel van gebakken stenen die gemetseld zijn met bitumen. Van vele ziggurats is weinig over maar er bestaan schriftelijke bronnen en afbeeldingen uit de cultuur zelf, schriftelijke bronnen van bezoekers zoals de Griekse schrijver Herodotus (5e eeuw vóór Christus) en later archeologisch onderzoek. Eén van de bekendste ziggurats is die van Babylon (90 km ten zuiden van het huidige Bagdad). Pas rondom de laatste eeuwwisseling werd onder leiding van de Duitse archeoloog Robert Koldewey deze ziggurat teruggevonden. In tegenstelling tot sommige andere ziggurats was er van deze tempeltoren wel heel weinig over mede omdat het bakstenen omhulsel was afgevoerd voor de constructie van Hellenistische gebouwen.

Momenteel wordt aangenomen dat de tempeltoren uit zeven steeds kleiner wordende terrassen bestond met daar boven op de tempel. De lengte, breedte en hoogte waren op grond van informatie op een kleitablet alle drie 91,5 meter. Van een wenteltrap aan de buitenkant en een ronde toren was zoals bij bijna alle ziggurats geen sprake. Waarom Herodotus die naar eigen zeggen de ziggurat van Babylon bezocht, wel een dergelijke beschrijving gaf is onduidelijk, maar wel van belang voor het vervolg van dit verhaal. Koning Nebukadnessar II van het Nieuw-Babylonische Rijk liet in 597 en 586 vóór Christus, duizenden Joden in ballingschap naar Babylon overbrengen. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze gevangenen bij de

bouw van de ziggurat hebben geholpen. Aangezien grote delen van het oude testament in deze tijd werden geredigeerd is waarschijnlijk toen het verhaal over de torenbouw opgenomen (Genesis 11, 1-9). De toren van Babel was dus bijna zeker de ziggurat aldaar. In het oude testament wordt beschreven hoe de toren tot in de hemel reikte. God beducht voor een dergelijke concurrentie en hoogmoed veroorzaakte toen de bekende Babylonische spraakverwarring waardoor samenwerking niet langer mogelijk was en de toren niet kon worden voltooid.

Tot aan het einde van de middeleeuwen wordt de toren van Babel in de Christelijke kunst in miniaturen of anderszins afgebeeld als een vrij kleine toren waaraan met middeleeuwse technieken wordt gewerkt waarbij veel mensen in beeld zijn. Het is duidelijk dat de scheppers geen idee hadden van de werkelijke vorm van de toren. Verder wordt in een aantal gevallen God's toorn verbeeld door uit de hemel reikende gaffels die de toren vernielen of mensen wegduwen of de spraakverwarring wordt in beeld gebracht. Torens in spiraalvorm komen in de Christelijke middeleeuwen niet voor.

Voor de introductie van de spiraal in de Christelijke kunst is de 16de eeuw van groot belang. Eerstens wordt de toren van Babel in een positieve context getoond: de toren van Babel als de zetel van Goddelijke wijsheid. De toren zelf wordt dikwijls als een spiraalvormig bouwwerk getoond op miniaturen en schilderijen maar ook wel toegepast in de architectuur.

Voor een beter begrip van deze introductie moet de minaret van de grote moskee van Samarra (100 km noordwest van Bagdad): al Malawya (= de spiraal) worden genoemd. Rond 850 liet kalief Mutawakkil deze 55 meter hoge minaret in spiraalvorm bouwen geïnspireerd op de Babylonische ziggurats waarvan toen meer zichtbaar moet zijn geweest. Deze minaret is een aantal malen gecopieerd in de wereld van de Islam onder andere bij de grote moskee van Caïro. Via reizende Europeanen kwamen deze spiralen in de 14de en 15de eeuw als vorm van de toren van Babel naar het Westen. De tekst van Herodotus versterkte het beeld van een spiraalvormige toren nog eens.

Eén van mijn favoriete torens van Babel in spiraalvorm is te vinden op het schilderij van Pieter Bruegel de Oude zoals dat hangt in Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam. Bruegel die zich meer met dit onderwerp heeft beziggehouden getuige een tweede groter en ouder schilderij momenteel in Wenen maakte het Rotterdamse doek omstreeks 1567, zo'n twee jaar vóór zijn dood. Na de 16de eeuw is er heel wat gerekend aan en gezocht naar de toren van Babel maar de kunstenaars hebben zich van deze wetenschappelijke resultaten weinig aangetrokken en de spiraal wordt gebruikt tot nu. Een prachtige houtgravure van Gustave Doré voor de Bible Illustrée (1860-1870) van de spiraalvormige toren is één van de vele afbeeldingen die verder in het boekje zijn te bekijken.

Het boekje is gemaakt ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in Nijmegen die tot 2 november 1998 duurt.

Literatuur

Groetelaers, R. & J. van Laarhoven, 1998. Drieduizend jaar toren van Babel. De waanzin ten top. Sun, Nijmegen.